

01

Άποψη της πόλης της Σπάρτης
και του Ταύγετου το 1865. Τμήμα
φωτογραφίας του Paul des Granges.

*Το παρελθόν χωνεύτηκε στους ροζιασμένους
κορμούς των δέντρων στα μισόλογα
των γερόντων στον λογισμό
της αστερωμένης νύχτας.*

Δ. Δασκαλόπουλος¹

«Πρέπει να είτανε πολύ όμορφος και ελκυστικός ο Πάρις για να αρνηθεί η Ελένη έναν τέτοιο Παράδεισο». Στην τρυφερή κοιλάδα του Ευρώτα, στον ίσκιο που ρίχνει επιβλητικός ο Ταΰγετος, η πρώτη κατοίκηση ανάγεται στην 3η χιλιετία π.Χ. Για μας, η αρχαία Σπάρτη ταυτίζεται με τον Μενέλαο και την Ελένη, τον βασιλιά Λεωνίδα, το «ταν ή επί τας». Και τα αρχαιολογικά κατάλοιπα είναι ομολογουμένως ευάριθμα.

Με απόφαση του Όθωνα η νέα πόλη χτίστηκε πάνω στην παλιά. Η βαυαρική ρυμοτομία και ο νεοκλασικός ρυθμός χάρισαν στη Σπάρτη ιδιαίτερη γοητεία. Η σύγχρονη πόλη όμως υποφέρει: αισθητική υποβάθμιση, αλλοίωση του νεοκλασικού της χαρακτήρα, κακοποίηση του ζωτικού της περιβάλλοντος.

Για την αναβάθμισή της αρκούν άραγε τα μουσεία που δημιουργήθηκαν; Δεν θα έπρεπε μάλλον ολόκληρη η Σπάρτη να αντιμετωπιστεί ως αρχαιολογικός χώρος;

ΣΠΑΡΤΗ ΜΙΑ ΝΕΑ ΠΟΛΗ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΠΑΛΙΑ

— *Ενάντια στην παρακμή και τη λήθη*

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΚΟΥΡΟΥ ΧΡΟΝΗ
Δρ Μουσειολόγος-Ιστορικός Τέχνης

ΤΗΝ ΠΥΡΑΜΙΔΑ, ΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ ΤΟΥ Ταΰγετου, ένα ισοσκελές τρίγωνο, έβλεπαν από κάποιο άνοιγμα, πόρτα ή παράθυρο, όλα τα σπίτια της Σπάρτης πριν από τέσσερις δεκαετίες· στα ριζά του βουνού ο Μυστράς. Μύθοι και ιστορία πλέκονταν σε γοητευτικούς συνειρμούς· κι ένιωθες προνομιάς, γιατί άλλοι ονειρεύονταν τον Ταΰγετο, ενώ εμείς, οι κάτοικοι της Σπάρτης, τον ζούσαμε καθημερινά: «Ήμουν στο κατάστρομα από τις πέντε προσπαθώντας να διακρίνω τη στεριά που είχαμε χάσει από τα μάτια μας, παραμονεύοντας στην άκρια της σκουρογάλανης ρόδας την οποία χαράζουν τα νερά κάτω από τον γαλάζιο θόλο του ουρανού, περιμένοντας να φανεί, σαν άλλος θεός, ο μακρινός Ταΰγετος»². Την κορυφή του Ταΰγετου την κατοικούσε ο Προφήτης Ηλίας, πριν από αυτόν ο Απόλλωνας, ο θεός Ήλιος, και στους πρόποδες, στον Μυστρά, στην Παντάνασσα, μας υποδέχονταν η γερόντισσα Πελαγία³ με την αδελφή Καλή⁴. Οι θεοί έμοιαζε τότε να τελούν εν αρμονία.

Οι ιστορίες υφαίνονταν με ανορθόδοξο τρόπο. Ζωντάνευε εκείνο το ωραίο πριγκιπόπουλο, που τα όπλα και τα πλουμίδια του βρέθηκαν στον θολωτό τάφο του Βαφειού και φιλοξενούνται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, και νυχτοπερπατούσε για να ανταμώσει την καλή του στο Αμύκλαιο, στον τόπο του έρωτα του Υάκινθου και του Απόλλωνα· κι εκεί περίμεναν το ολόγιομο φεγγάρι την ώρα της ανατολής του από τον Πάρνωνα, έως ότου θα σπκωνόταν λίγο ψηλότερα από το βουνό και θα ασήμιζε το νερό του Ευρώτα. Και ανάμεσα στους όρκους της αγάπης προσεύχονταν να αντέξουν την επομένη οι φίλοι τους τη διαμασίγιση στο Ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος. Και μαζί με το άρωμα της πικροδάφνης, για να φθάσει ακόμη πικρότερος, το αεράκι έφερνε και τον καπμό του Πausanias που καταδικάστηκε από την ίδια του τη μάνα να πεθάνει στο ναό της Χαλκιοίκου Αθηνάς. Και πιο πέρα από την ακρόπολη της Σπάρτης έσμιγε η Ελένη με τον Φάουστ⁵.

Τα διαβάσματά μας, αντί να οριοθετήσουν εν χρόνω τις ιστορικές ατασθα-

λίες, τις ανέχονταν και τις εμπλούτιζαν κυρίως μέσα από τις λογοτεχνικές σελίδες⁶, αλλά και με τις εντυπώσεις των περιηγητών, από τον Pausanias που θαύμαζε και κατέγραφε ό,τι του αποκάλυπταν οι αισθήσεις του έως τον αββά Φουρμόν⁷ που μισούσε και κατέστρεφε όσο δυνόταν. Το πρόσωπο της Σπάρτης φωτιζόταν από διαφορετικές εστίες φωτός, ιστορικές, λογοτεχνικές, περιηγητικές, σχεδιαστικές και ζωγραφικές, όλες απαραίτητες για να αναδειχθούν τα χαρακτηριστικά της.

Από το «σανιδένιο χαγιάτι τ' Άν-Γιάννη», ο Γιάννης Ρίτσος μονολογούσε:

Μάρμαρα πληγμένα ελληνικά. / Κόκκινα βυζαντινά τούβλα. / Το χιονισμένο φεγγάρι του Ταΰγετου. / Φωνές των άστρων στον πορτοκαλέονα. / Ένα άσπρο άλογο βόσκει όλη νύχτα τ' αγκάδια. / Κάτω απ' τις ελιές ο Πλήθων Γεμιστός. / Στον ώμο του το κεφάλι του Βησσαρίωνα. / Κι αυτός ο νέος που γυρνάει τα μεσάνυχτα απ' τη Σπάρτη⁸.

Από το Μενελάιο, το ιερό όπου λατρεύονταν ο Μενέλαος και η Ελένη, ο Νίκος Καζαντζάκης αναδείκνυε το διςυπόστατο τοπίο της Σπάρτης⁹: «Μερικά τοπία της Ελλάδας είναι δυσπρόστατα, και δυσπρόστατη κι η συγκίνηση που αναβρύζουν. Η τραχύτητα κι η τρυφεράδα στέκονται η μια πλάι στην άλλη, συμπληρώνει η μια την άλλη και σμίγουν σαν άντρας με γυναίκα. Τέτοια διπλή πηγή τρυφεράδας και τραχύτητας η Σπάρτη. Μπροστά σου ακατάδεχτος, σκληρός νομοθέτης, γεμάτος γκρεμούς, ο Ταΰγετος, και κάτω, καρπερή, μαυλιστική, η πεδιάδα ξαπλωμένη στα πόδια του, σαν ερωτεμένη γυναίκα. Από τη μια μεριά ο Ταΰγετος, το όρος Σινά της Ελλάδας, όπου ο ανήλεος θεός του Γένους υπαγορεύει τις σκληρότατες εντολές: η ζωή 'ναι πόλεμος, η γης είναι στρατόπεδο, η νίκη είναι το μόνο σου χρέος. Μην κοιμάσαι, μη στολίζεσαι, μη γελάς, μη μιλάς, ένας είναι ο σκοπός σου, ο πόλεμος· πολέμα! Κι από την άλλη μεριά, στα πόδια του Ταΰγετου, η Ελένη. Την ώρα που ξαγριεύεις και καταφρονάς τη γλύκα της γης, άξαφνα η αναπνοή της Ελένης ζαλίζει, σαν ανθισμένη λεμονιά, το νου σου»¹⁰.

Εντελώς διαφορετικά τοπιογραφεί

ΣΠΑΡΤΗ. Κενοτάφιον Λεωνίδα.

02

Ο τάφος του Λεωνίδα το 1914. Συλλογή Γιώργου Γάββαρη.

03

Ορειχάλκινο άγαλμα του Λεωνίδα που φιλοτέχνησε ο Βάσος Φαληρέας (1905–1979).

04

Ο τάφος του Λεωνίδα ή Λεωνιδαίο σήμερα.

ο Σατωμπριάν: «Δε μπορούσα ακόμα να πιστέψω πως ανάπνεα στην πατρίδα της Ελένης και του Μενέλαου [...]. Κοιταγμένη έτσι από το φρούριο του Μιστρά, η κοιλάδα της Λακωνίας είναι θεσπέσια [...]. Η αρχαία Σπάρτη πουθενά δεν ανύψωνε την ακρωτηριασμένη κεφαλή της, όπως η αρχαία Ρώμη, επάνω από τις νεώτερες οικοδομές. Καταπατημένη από τους Τούρκους, πέθανε, θάφτηκε μέσα στον τάφο, κι ουδέ σκόνη απ' αυτήν απόμεινε πια! [...]. Σαν έφτασα στην κορυφή [του λόφου της

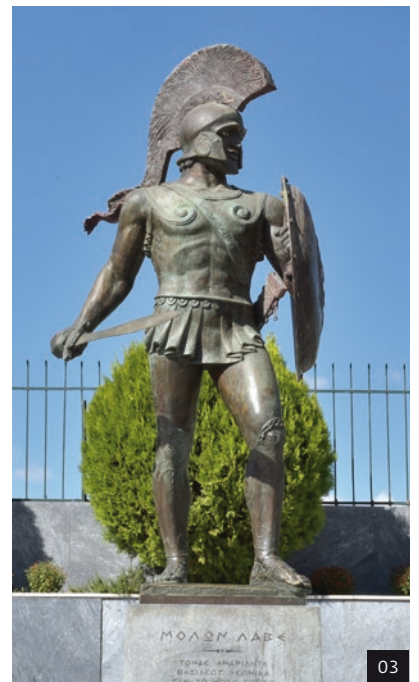
ακρόπολης «Παλαιοχώρι»), είδα τον ήλιο να προβάλλει πίσω από το βουνό Μενελάιο. Ο ποταμός κυλάει σε μια κοίτη φιδίσια, και κρύβεται [...] ανάμεσα σε καλαμιώνες και ροδοδάφνες, ψηλές σα δέντρα. [...] Από την αριστερή όχθη, τα γυμνά και κοκκινωπά Μενελαία σχηματίζουν μια θαυμάσια αντίθεση με τις χλωρές και δροσερές όχθες του ποταμού [...]. Έστρεψα το κεφάλι μου στη Σπάρτη κι έριξα μια στερνή ματιά στον Ευρώτα. Δε μπορούσα να κατανικήσω μέσα μου την πίκρα που μας κυριεύει όταν εγκαταλείπουμε κάποιο μεγάλο ερείπιο σε χώρα που δεν θα την ξαναδούμε»¹¹.

Ενώ ο Πουκεβίλ τυλίγεται με τα μαγνάδια του μύθου και της ιστορίας: «Εδώ, η ιστορία, η μυθολογία, όλα εκείνα που ξάφνιασαν τον κόσμο, ενώνονται, μπερδεύονται, με μαγεύουν και με κόπο προσπαθώ να προσγειώσω τη σκέψη μου, τώρα που πρόκειται να διασχίσω μια χώρα τόσο διάσημη, σαν αυτή όπου αναπτύχθηκε η Σπάρ-

τη, γιατί μπροστά σ' αυτή τη ζωντανή πραγματικότητα, κάθε φαντασία και μύθος διαλύονται!»¹².

Και στην Περιβλεπτο του Μυστρά μπορούσες να ακούσεις τη φωνή του Κόντογλου. Κι ας έκλεινε ο ίδιος τ' αυτιά του, οι φωνές των παιδιών από τις καλαμιές του Ευρώτα και οι φωνές των ανδρών που έπαιρναν κρίσιμες αποφάσεις στην Απέλλα έφταναν έως την Περιβλεπτο και τον αποσπούσαν από τη μελέτη της γέννησης χωρίς ν' αποκρίνονται στις απορίες του: «Τέτοιο κεφάλι ποιο πινέλο να το ζωγράφιζε! [...] Από ποιο μέρος ήρθε τούτο το χέρι, που κράτησε το πινέλο για να τυπώσει αυτά τα πικραμένα μάτια, αυτό το πηγούνι, αυτό το στόμα, αυτά τα μαλλιά!»¹³.

Όλος αυτός ο ιστορικός κατακερματισμός παραμερίζεται, όταν ο επισκέπτης-προσκυνητής σταθεί στον εξώστη της Παναγίας Οδηγήτριας ή Αφεντικού. Εκεί αποχαιρετά τον διασπασμένο εξωτερικό κόσμο, αγκαλιάζοντας με μια ματιά τη Σπάρτη και την κοιλά-

δα του Ευρώτα, και καθώς μπαίνει στο ναό επιχειρεί να καταδυθεί στον εαυτό του κερδίζοντας ίσως, έστω για μια στιγμή, την επιδιωκόμενη ενότητα του εσωτερικού του κόσμου.

Η ιστορία της Σπάρτης δεν μπορεί να αποσπαστεί από την ιστορία του Μυστρά¹⁴, αλλά ισχύει και το αντίστροφο, αφού ο διάλογος διεξάγεται εκατέρωθεν. Η «κοίλη Λακεδαιμών» του Ομήρου εξελίσσεται στη δωρική Σπάρτη, αυτή με τη σειρά της στη βυζαντινή Λακεδαιμονία που θα μετοικήσει στον Μυστρά. Όταν ο αιχμάλωτος Γουλιέλμος Β΄ Βιλλεαρδουίνος, τρία χρόνια μετά τη μάχη της Πελαγονίας και προκειμένου να αφεθεί ελεύθερος, παραχώρησε, το 1262, το σχυρό (μαζί με αυτά της Μονεμβασίας και της Μάνης) στον αυτοκράτορα της Νίκαιας Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγο, οι λιγοστοί κάτοικοι της Σπάρτης μετοίκησαν στον ασφαλέστερο βράχο του Μυστρά, που εξελίχθηκε στην πρωτεύουσα των Παλαιολόγων δεσποτών. Στον Μυστρά μεταφέρθη-

κε και η Μητρόπολη Λακεδαιμονίας. Η νεότερη πόλη θα προκύψει από την αντίστροφη μετοίκηση από τον Μυστρά στη Σπάρτη («κι' εσύ, καημένη μου Μυστρά, που σ' έφαγεν η Σπάρτη», διασώζει η προφορική παράδοση), μετά την ίδρυσή της από τον Όθωνα (1834). Οι τελευταίοι κάτοικοι εγκατέλειψαν το βράχο μόλις το 1953, με την απαλλοτρίωση του χώρου.

Επομένως, τη νεότερη πόλη δεν μπορείς να την αποσπάσεις από την παλιά. Ασκέεις όλη την αυτοπειθαρχία σου για να κινηθείς εντός των ορίων που ορίζει η νεότερη ιστορία της, αλλά εδώ ένα τυχαίο εύρημα, εκεί μια σωστική ανασκαφή, πιο πέρα τα θεμέλια ενός νέου σπιτιού, μια περιηγητική περιγραφή, ένα λογοτεχνικό κείμενο, μια λιθογραφία, ένας πίνακας ζωγραφικής, μια προφορική αφήγηση, ένας θρύλος, ανοίγουν ρωγμές σε ένα παρελθόν που σε καλεί να το γνωρίσεις για να γνωρίσεις καλύτερα και τον εαυτό σου — κι έτσι να το σεβαστείς, κι εκείνο κι εσένα.

Ο Φρόνιτ, προκειμένου να μιλήσει για το ψυχικό παρελθόν του ανθρώπου, καταφεύγει στο ιστορικό παρελθόν της Ρώμης για να επισημάνει ότι στο χάος της μεγαλούπολης των τελευταίων αιώνων διασώζονται «πιτσιλιές» που δύσκολα επιτρέπουν να ανιχνευτεί με ακρίβεια το παρελθόν της Αιώνιας Πόλης. Ωστόσο, η υπόθεση ότι «καθετί που έχει παρέλθει εξακολουθεί να διατηρείται» ισχύει, έστω και για μια πόλη με «ταραγμένο» παρελθόν, όπως αυτό της Ρώμης, η οποία υπέστη πολλές καταστροφές κατά τη μακραίωνη πορεία της¹⁵.

05

Η κεντρική πλατεία της Σπάρτης το 1953 (Jeanne και Georges Roux, *Grèce*, Παρίσι 1957).

06

Κουμαντάρειος Πινακοθήκη Σπάρτης—Παράρτημα Εθνικής Πινακοθήκης.

07

Δημήτρης Αρμακόλας (1939–2009), «Μνημείο των 118».

Πάντως σε ό,τι αφορά στη Σπάρτη αυτό που «διατηρείται» φαίνεται να διακαίώνει τις προβλέψεις του Θουκυδίδη που υποστήριζε ότι, εάν η πόλη των Λακεδαιμονίων ερημωνόταν και απέμεναν μόνο τα ιερά και τα θεμέλια άλλων κτηρίων, οι μεταγενέστεροι δεν θα πίστευαν ότι η δύναμή της υπήρξε ανάλογη της φήμης της, σε αντίθεση με την Αθήνα που με την ίδια συμφορά η δύναμή της «κρινόμενη από τής φανεράς ὄψεως» θα φάνταζε διπλάσια (Βιβλίο Α', κεφ. 10).

Ο Πausanias¹⁶, ωστόσο, λίγο μετά τα μέσα του 2ου αιώνα μ.Χ., φαίνεται να πρόλαβε μια πόλη σε ακμή· και περιγράφει μια αξιοθέατη αγορά («ἀγορὰ θέας ἄξια») με ναούς, ιερά, βωμούς, ηρώα, αγάλματα, ξόανα, γυμνάσια, στοές και πολλά άλλα εντυπωσιακά οικοδομήματα.

Η αρχαιολογική έρευνα, με τις όποιες «πιτσιλιές» διασώζονται σήμερα, επιχειρεί τον προσδιορισμό και την τεκμηρίωση του παρελθόντος της Σπάρτης, το οποίο ανιχνεύεται στο χρόνο από την 3η χιλιετία π.Χ. και στο χώρο συμπίπτει σχεδόν με την έκταση που καταλαμβάνει η σύγχρονη πόλη μαζί με τη Μαγούλα, τωρινή προέκτασή της και πριν από λίγα χρόνια γειτονικό της οικισμό¹⁷.

Εντός των ορίων της σημερινής πόλης, εκτός από την ακρόπολη, η αρχαιολογική έρευνα έχει να επιδείξει σημαντικά ευρήματα από σωστικές κυρίως ανασκαφές. Αξιόλογα είναι και τα παραευρώτια¹⁸ μνημεία για τα οποία έγινε προσπάθεια να αναδειχθούν (2008) με τη συμμετοχή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο πρόγραμμα Ολοκληρωμένης Αστικής Ανάπτυξης στην περιοχή «Λάκκα–Ψυχικό» του Δήμου Σπάρτης. Από τις περιοχές αυτές, η Λάκκα, δυτικά του Ευρώτα, ταυτίζεται με την κόμη των Λιμνών και το Ψυχικό, στα νοτιοανατολικά της πόλης, βρισκόταν εκτός των τειχών ή αποτελούσε μέρος της Κυνόσουρας.

Από τα παραευρώτια μνημεία χαρίστηκε τότε στο κοινό ένας ενδιαφέρων αρχαιολογικός περίπατος με σταθμούς: α) μέσα στην κοίτη του Ευρώτα, δυτικά της σημερινής γέφυρας, τμήματα ποταμικών της αρχαίας γέφυρας του ποταμού, β) νοτιοανατολικά της γέφυρας

εντυπωσιακό οικοδόμημα, τον λεγόμενο «Βωμό του Ευρώτα» ή «Βωμό του Λυκούργου», που παραπέμπει σε ναΐσκο, γ) λίγο νοτιότερα από τον «Βωμό» αρχιτεκτονικά λείψανα του φερόμενου —κατά τον Pausanias— ως «Ηρώου του Αστραβάκου», αν και η μαρτυρία του δεν επαληθεύεται (πιθανότατα πρόκειται για τμήμα του ελληνιστικού τείχους της πόλης και τμήμα αρχαίου δρόμου), δ) μετά τη γέφυρα, αίθριο οικίας και τμήμα ρωμαϊκού κτίσματος με δύο ψηφιδωτά δάπεδα, με θαλασσινά θέματα, που ενδέχεται να κοσμούσαν λουτρό, ε) στην είσοδο της πόλης, αρχαίο ιερό, σημαντικό χώρο λατρείας με μακρά χρήση που ξεκινάει ήδη από τους αρχαίους χρόνους, στ) ιερό της Ορθίας Αρτέμιδος, όχι μόνο το σημαντικότερο από τα παραευρώτια μνημεία αλλά και από τα πρωιμότερα της πόλης που αναδείχθηκε νωρίς σε θρησκευτικό κέντρο, συνδεδεμένο και με την αγωγή των Σπαρτιατών. Τα πλούσια αναθήματα (αγγεία, επιγραφές, πύλινα προσωπεία, ειδώλια, ιδιαίτερα τα μολύβδινα, στήλες με ένθετα δρεπάνια) που μπορεί να δει ο επισκέπτης στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης, κατόψεις, αναπαραστάσεις και φιλολογικές πηγές, παρέχουν πληροφορίες για τη μακραίωνη ζωή και χρήση του ιερού, από τον 10ο αιώνα π.Χ. έως και τις επεμβάσεις του 3ου αιώνα μ.Χ. (βωμός και επιβλητικό αμφιθέατρο που παισίωνε το ναό). Ο περίπατος καταλήγει στον «Βωμό» του Ψυχικού: Λείψανα κτίσματος με ιδιότυπη αρχιτεκτονική, με εξέδρα και κιβωτίο-όχημο τάφο στο εσωτερικό του. Ίσως ρωμαϊκή αγροικία, λέσχη ή ιερό που αναφέρεται από τον Pausanias και στο οποίο λατρεύονταν ο Φοίβος Απόλλων και οι Διόσκουροι¹⁹. Η νεότερη έρευνα το συσχετίζει με μνημειακό ταφικό οικοδόμημα των ρωμαϊκών χρόνων.

Δυστυχώς σήμερα ο περίπατος αυτός με τα τόσα σημαντικά χνάρια άλλων εποχών έχει παραμεληθεί. Απαιτούνται εκ νέου εργασίες ανάδειξης των περισσότερων μνημείων, κυρίως καθαρισμός των αρχιτεκτονικών λειψάνων και αποψιλώσεις. Εάν αποκατασταθεί η πρόσβαση στα μνημεία, ο αρχαιολογικός περίπατος θα μπορούσε να επεκτα-

08

08
Πανόραμα της Σπάρτης
και του Ταΰγετου το 1865.
Φωτογραφία του Paul des
Granges.

09
Πάγκος στοιχειοθεσίας του
Μιχαήλ Παπαγιαννόπουλου,
Μουσείο της Νεότερης
Σπάρτης.

10
Θερμάστρα ανθρακίτη,
κατασκευής του τέλους
του 19ου αι. Μουσείο
της Νεότερης Σπάρτης.

θεί και στην ανατολική όχθη του Ευρώ-
τα και να συμπεριλάβει το Μενελάιο²⁰
και νοτιότερα το Αμύκλαιο και τον τάφο
του Βαφειού²¹.

Εντός της πόλης οι σωστικές ανα-
σκαφές αποκάλυψαν τμήματα ρωμαϊ-
κών επαύλεων με εντυπωσιακά ψηφο-
θετημένα δάπεδα, εργαστήρια, λουτρά,
νεκροταφεία, δρόμους, υδρευτικά και
αποχετευτικά συστήματα, πολλά από
τα οποία είναι ορατά σε απαλλοτριω-
μένα και μη²², από την Αρχαιολογική
Υπηρεσία, οικόπεδα. Από τα εξαιρε-
τικής αισθητικής ψηφιδωτά των ρω-
μαϊκών επαύλεων άλλα καταχώθηκαν
in situ για να προστατευτούν και άλλα
εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο
της πόλης. Το δημοφιλέστερο ψηφι-
δωτό, που αναπαριστά την αρπαγή της
Ευρώπης από τον Δία μεταμορφωμέ-
νο σε ταύρο (3ος αι. μ.Χ.) και κοσμή-
το κέρμα των 2 ευρώ, μαζί με το ψηφιδω-
τό του Ορφέα ως γηπευτή ζώων (αρχές
4ου αι. μ.Χ.), που βρέθηκε σε όμορο οί-
κόπεδο, εκτίθενται στο χώρο όπου βρέ-
θηκαν. Γνωστός με το όνομα «Οικία της
Ευρώπης», ο χώρος χρησιμοποιήθηκε
ως αποθήκη και εργαστήριο ψηφιδω-
τών της πρώην Ε' Εφορείας Προϊστο-

09

CLASSISCHE LANDSCHAFTEN UND DENKMÄLER AUS GRIECHENLAND.

KLEINASIEN UND PALÄSTINA

in photographischen Originalaufnahmen von Paul Baron des Oranges in Athen.

ρικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Σήμερα καταβάλλονται προσπάθειες από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας να αναδειχθεί και να καταστεί επισκέψιμος με συγκεκριμένο ωράριο λειτουργίας.

Καταχωμένα είναι, μεταξύ πολλών άλλων, και τα ψηφιδωτά δάπεδα του λουτρικού συγκροτήματος που είναι γνωστό ως «Λουτρά Αράπισσας» (πρώτη οικοδομική φάση κατά τον 2ο μ.Χ. και δεύτερη κατά τον 3ο μ.Χ. αι.), νοτιοδυτικά του λόφου της ακρόπολης. Ο χώρος, που στην ύστερη αρχαιότητα (κατά τον 5ο αι. μ.Χ.) μετατράπηκε σε νεκροταφείο, ειικάζεται ότι είναι το Γυμνάσιο του Πλατανιστά που αναφέρει ο Πανυσανίας.

Τμήμα ρωμαϊκού νεκροταφείου έχει ανασκαφεί, πολύ κοντά στο λόφο της ακρόπολης, στα βορειοδυτικά του. Το ενδιαφέρον έλκει ο γνωστός με τη συμβατική ονομασία «Τάφος του ποιητή» ή «Ηρώων των Μουσών» (1ος–2ος αι. μ.Χ. ή και παλαιότερα), χάρη στην ακόμη ορατή τοιχογραφία που αναπαριστά τις Μούσες και τον Απόλλωνα. Ο Αδαμάντιος Αδαμαντίου περιγράφει με ενθουσιασμό το μνημείο και το ανάγει σε μοναδικό για την ανασκαφική δραστηριότητα στη Σπάρτη εύρημα. Αποδίδει

με βεβαιότητα τις μορφές στις Μούσες, αφού ανέγνωσε και σχετική επιγραφή (με τα ονόματα «Ευτέρπη» και «Μελπομένη»), και τον γυμνό νεανία με το «θαυμάσιον περίγραμμα» και τη θαυμάσια «ζωγραφικήν πλάσιν του γυμνού σώματος» τον αποδίδει στον «Απόλλωνα τον Μουσηγέτη, τον Λύκειον, το λεγόμενον Απολλίνον της Φλωρεντίας». «Ο νεκρικός θάλαμος ανεκτίσθη ευπρεπώς κατά την οδηγίαν του κ. Ορλάντου [...]. Ο δε ζωγράφος κ. Φ. Κόντογλους μετά ενθέρμιον ζήλου εργασθείς αόκνως εκαθάρισεν, εστερέωσε και αντέγραψε τινες των καλύτερων σωζομένων τοιχογραφιών. Και ούτω διεσώθησαν τα κάλλιστα και μοναδικά ταύτα εν Ελλάδι έργα αρχαίας Ελληνικής τέχνης, των οποίων η γνώσις και η μελέτη διαφωτίζει κεφαλαιώδη προβλήματα της ιστορίας εν γένει της ζωγραφικής»²³.

Από τα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας²⁴ ανέδειξε πρόσφατα (2013–2015) όμορα μνημεία, μια «βυζαντινή γειτονιά» νότια της ακρόπολης, στις παρυφές του λόφου, που, σε συνδυασμό με τα βυ-

ζαντινά μνημεία της ακρόπολης, ανασυνθέτουν μια ακμάζουσα πόλη κατά τα τέλη του 10ου και τις αρχές του 11ου αι.: α) τρίκογχον ναό (β' μισό του 10ου αι.) με 53 τάφους περιμετρικά και στο εσωτερικό του, που πιστοποιούν την ταφική χρήση του χώρου (οδός Ἀγίδος), β) υστερορωμαϊκό βαλανείο με δύο ψηφιδωτά δάπεδα (3ος και 4ος αι. μ.Χ.), που κατά τους βυζαντινούς χρόνους, με την ανέγερση νέων κτισμάτων, λειτούργησε ως λουτρό, γ) σταυροειδή εγγεγραμμένο με τρούλο ναό (τέλη 10ου αι.). Η συντήρηση και η ανάδειξη των μνημείων — με την περιφράξη, τις επεξηγηματικές πινακίδες, τα προστατευμένα και ορατά ψηφιδωτά — καθιστούν το βαλανείο, το λουτρό και το ναό όχι απλώς επισκέψιμα, όμορα μνημεία στην οδό Τριακοσίων, αλλά έναν σημαντικό αρχαιολογικό σταθμό εντός του πολεοδομικού ιστού της πόλης.

Το μνημείο που ξεχωρίζουν οι Σπαρτιάτες και αναζητούν περισσότερο εντός της πόλης οι επισκέπτες είναι ο επονομαζόμενος «Τάφος του Λεωνίδα» ή «Λεωνιδαίο». Καμιά αρχαιολογική μαρτυρία δεν συνδέει το μνημείο με τον δημοφιλέστερο βασιλιά της Σπάρτης, αλλά ως τάφος του Λεωνίδα είναι καταγεγραμμένο στη λαϊκή παράδοση (μελετητές ταυτίζουν το μνημείο με το ναό του Απόλλωνος Καρνείου). Πρόκειται για εντυπωσιακό ναόσημο οικοδόμημα (12,5x8,30 μ.) στα νότια της ακρόπολης και πολύ κοντά της, που χρονολογείται στον 5ο αιώνα π.Χ. ή λίγο αργότερα²⁵.

Η σημερινή Σπάρτη είναι, επομένως,

μια πόλη νέα, κτισμένη πάνω στην παλιά (στην πραγματικότητα τις «παλιές»). Η κακοδαιμονία αυτή, της κάλυψης της παλιάς πόλης, αμβλύνεται τουλάχιστον από το ρυμοτομικό σχέδιο της νέας. «Η Σπάρτη», μας έλεγε ο δάσκαλός μας, «κτίστηκε συμφώνως προς το βαυαρικόν σχέδιον. Την ίδρυσίν της υπέγραψε ο βασιλεύς Όθων, το 1834. Φημιολογείται ότι ο ίδιος ο βασιλεύς, Λουδοβίκος Α', πατήρ του Όθωνος, υπέδειξε εις τον υιόν του να μην λησμονεί ότι δεν δύναται να βοηθεί Ελλάδα με τας Αθήνας μόνον και δίχως την Σπάρτην». Το «βαυαρικόν σχέδιον» ανήκε στον Γερμανό μηχανικό Fr. Stauffert²⁶, εμπνευσμένο βέβαια από το νεοκλασικισμό του Μονάχου που ήθελε να αναβιώσει η αρχαία αρχιτεκτονική έτσι όπως την περιέγραφαν οι αρχαιολόγοι και την φαντάζονταν οι περιηγητές. «Η νέα Σπάρτη», θα παρατηρήσει ο Edmond About, «είναι ένα δημιούργημα του βασιλιά Όθωνα που συνέλαβε το ματαιόδοξο σχέδιο να αναστήσει όλα τα μεγάλα ονόματα της Ελλάδας. Είναι μια πόλη διοικητική, εμπορική, γεμάτη μαγαζιά, στρατώνες και γραφεία»²⁷.

Ο Ludwig Ross στις *Αναμνήσεις του από την Ελλάδα* αναφέρεται στην επανίδρυση της πόλης: «Τον Γενάρη πήρα τη διαταγή να πάω στη Σπάρτη μαζί με τον λοχαγό Γιόχμου που είχε κάνει πολλές φορές υπουργός, αυτός πρότεινε το σχέδιο για μια καινούργια πόλη. Εγώ εν τω μεταξύ ενδιαφέρθηκα για τα ερείπια της αρχαιότητας και έκανα και μερικές ανασκαφές»²⁸.

11

Και ο Carl Rottmann ζωγράφισε τα πανοράματα του Ταΰγετου και της κοιλάδας της Σπάρτης τον Μάρτιο ή τον Μάιο του 1835, την εποχή που είχε ήδη παρθεί η απόφαση η νέα Σπάρτη να κτιστεί επάνω στην παλιά. Ο ζωγράφος εκτελούσε εντολή του Λουδοβίκου ο οποίος προόριζε τα τοπία για τους βασιλικούς κήπους του Μονάχου (Hofgarten) αλλά τελικά τοποθετήθηκαν στη Neue Pinakothek σε ειδικά σχεδιασμένο χώρο²⁹.

Αυτή η νέα πόλη, που δεν έχει συμπληρώσει ακόμη τους δυο αιώνες ζωής, γερνάει πολύ πιο γρήγορα από την παλιά, κακογερνάει και γι' αυτό ασχημαίνει. «Όταν πρωτοπήγα στη Σπάρτη, δεν δυσκολεύτηκα να διακρί-

13

14

11, 12

Το Μανουσάκειον–Μουσείο
Αστικού και Λαϊκού Βίου. Χώροι
του Μουσείου: Υπνοδωμάτιο (13),
τραπεζαρία (14), δωμάτιο
ραπτικής (15) και σαλόνι (16).

νω τα σημάδια της ακατανόητης αδιαφορίας του ελληνικού κράτους για τη μοίρα μιας πανέμορφης άλλοτε πολιτείας. Παρά τον ευοϊκόν σχεδιασμό της το 1834, τις ζωντανές μνήμες που της κληροδότησαν η αρχαιότητα και η βυζαντινή περίοδος, τα χρόνια της ξενοκρατίας και του απελευθερωτικού αγώνα, παρά την ευλογημένη από τη φύση μαγευτική θέση της στις υπώρειες του Ταϋγέτου και στην κοιλάδα του Ευρώτα. Τότε κανείς δεν θα μπορούσε να υποπτευθεί τη σημερινή τρομακτική αλλοίωση του νεοκλασικού της ρυθμού, την ασυγχώρητη αισθητική της υποβάθμιση, την κακοποίηση της υπόστασης του ζωτικού της περιβάλλοντος». Αυτά τα «σημάδια», στα οποία αναφέρεται ο Άγγε-

λος Δεληβορριάς³⁰, έχουν βαθύνει και καθίστανται παντού ευδιάκριτα.

Άναρχη δόμηση στην επέκτασή της πέρα από τον βαναρικό σχεδιασμό, κυκλοφοριακή συμφόρηση σε μια πόλη μικρή και επίπεδη όπου θα μπορούσε κανείς να κυκλοφορεί μόνο με τα πόδια ή με ποδήλατο, αφιλόξενα για τον πεζό ακόμην και τα φαρδιά της πεζοδρόμια, οικοδομές και πεζοδρόμια κατειλημμένα από πινακίδες κακόγουστες και άχρηστες και, τελευταία, οι τεράστιοι κάδοι των απορριμμάτων που αποσπούν την προσοχή από ό,τι όμορφο θα μπορούσε να ελκύσει τη ματιά μας. Πολλά από τα νεοκλασικά της κτήρια ή κτήρια ιστορικά που θα μπορούσαν να αποβούν τοπόσημα δεν υπάρχουν, και

απουσιάζουν εντελώς, ή θα απουσιάζουν, οι «αφηγήσεις» τους από τη θύμηση των σημερινών εφίβων που γεννήθηκαν στην πόλη.

Ο τόπος, πίστευε η Γιουντόρα Γουέλτι (Eudora Alice Welty, 1909–2001), είναι ζωτικής σημασίας· γιατί ο τόπος καθιστά τη μυθοπλασία να μοιάζει αληθινή, ο τόπος συνεπάγεται συνήθειες, αισθήματα, συγγένειες. Αφηγείται μια ιστορία και απαντά στο «τι συνέβη», «ποιοι ήταν εδώ», «ποιοι είναι εδώ», «ποιοι θα έρθουν».

Η πόλη έχασε πολλούς από τους «τόπους» της. Περιορίζω τις αναφορές μου σε δύο κτήρια–τοπόσημα ιδιαίτερης σημασίας: για την εποχή της ανέγερσής τους, για τη θέση τους στην αρχιτεκτονική ιστορία της πόλης, για την ιδιαιτερότητα της χρήσης τους, κυρίως για τους ενοίκους τους, θύματα, στις 26 Νοεμβρίου 1943, της ναζιστικής κτηνωδίας.

Στην επιτύμβια στήλη στο Μονοδέντρι, αλλά και στο Μνημείο που φιλοτέχνησε ο γλύπτης Δημήτρης Αρμα-

κόλας, στο μικρό πάρκο απέναντι από τον ναό του Οσίου Νίκωνος, αναγράφονται τα ονόματα των 118 ελεύθερων Λακώνων πολιτών που εκτελέστηκαν από τους Γερμανούς στη θέση Μονοδέντρι, λίγα χιλιόμετρα έξω από τη Σπάρτη, στην οδική αρτηρία Σπάρτης–Τρίπολης. Στα αναγραφόμενα ονόματα διαβάζουμε: Δημοσθένης, Ιωάννης, Σωκράτης, Παρασκευάς Τζιβανόπουλος· τέσσερα αδέρφια. Το σπίτι τους δεν υπάρχει πια. Κατεδαφίστηκε το 2003. Κτήριο από τα πρώτα της Οθωνικής περιόδου που κτίστηκε από τον Επίσκοπο Δανιήλ και στέγαζε καταρχήν την Επισκοπή Σπάρτης³¹.

Στα αναγραφόμενα ονόματα και το όνομα: Χρήστος Καρβούνης. Ο Χρήστος Καρβούνης σπούδασε στη Γερμανία και εργάστηκε ως χειρούργος στο κτήριο που φρόντισε να κτίσει ώστε να ικανοποιεί τις επαγγελματικές και τις οικογενειακές του ανάγκες. Σ' αυτό το κτήριο —διηγούνταν οι μεγαλύτεροι— ζούσε ένας γιατρός, που όχι μόνο νο-

17

Μουσείο Φωτογραφικών Μηχανών Τάκη Αϊβαλή.

18, 19

Απόψεις της έκθεσης του Μουσείου Φωτογραφικών Μηχανών Τάκη Αϊβαλή.

20

Άποψη της έκθεσης του Μουσείου Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού.

σίλευε δωρεάν τους άπορους ασθενείς του, αλλά τους έβαζε και χρήματα κάτω από το μαξιλάρι, όταν υγιείς επρόκειτο να επιστρέψουν στα σπίτια τους. Ήταν αυτός ο γερμανοσπουδαγμένος γιατρός που, όταν οι Γερμανοί του πρότειναν να τον αφήσουν ελεύθερο στο Μονοδέντρι, εκείνος αντιπρότεινε «ελεύθεροι όλοι ή κανείς». Κι έμεινε εκεί «πειθόμενος» στην ελεύθερη φωνή της συνείδησής του. Η «Κλινική Καρβούνη» αποτελούσε σταθμό της νεότερης ιστορίας της πόλης που απέπεμπε τη λήθη και ανακαλούσε τη μνημοσύνη, τη μνήμη ενός ανθρώπου που, όπως και πολλοί άλλοι, έπρεπε να «ζει» στις σύγχρονες αναφορές μας. Η «Κλινική Καρβούνη» κατεδαφίστηκε στις 5 Νοεμβρίου 2012.

Τον αντίλογο στη «βλαψίφρονα λήθη» θα μπορούσαν να αρθρώσουν τα Μουσεία της πόλης εάν κινηθούν προς γόνιμες μουσειολογικές προτάσεις. Κτήρια³² της πόλης επισκευάστηκαν και μετασκευάστηκαν σε μουσεία: Η Κουμαντάρειος Πινακοθήκη Σπάρ-

της, δωρεά της Ντόλλυς Γουλανδρή και του αδελφού της Γεωργίου Κουμάνταρου προς τιμήν του φιλότεχνου πατέρα τους, Ιωάννη Κουμάνταρου, εγκαινιάστηκε το 1982 και λειτουργεί ως το πρώτο Παράρτημα της Εθνικής Πινακοθήκης. Περιλαμβάνει μόνιμη έκθεση —ελαιογραφίες Δυτικοευρωπαίων ζωγράφων από τα τέλη του 16ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, δωρεά του Ιωάννη Κουμάνταρου— και διοργανώνει περιοδικές εκθέσεις σε συνεργασία με την Εθνική Πινακοθήκη ή άλλα Μουσεία και συλλέκτες. Στον πρώτο όροφο θα εγκαινιαστεί³³ μόνιμη έκθεση με έργα από τις συλλογές της Εθνικής Πινακοθήκης, με στόχο τη γνωριμία του κοινού με την ελληνική ζωγραφική από τα τέλη του 19ου αιώνα έως και τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού.

Το Μουσείο της Νεότερης Σπάρτης, με εκθέματα που καταγράφουν την ιστορία της πόλης από την ίδρυσή της έως τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα, λειτουργεί από το 2010

στον πρώτο όροφο νεοκλασικού κτηρίου που ανήκει στην Πνευματική Εστία Σπάρτης και τον Δήμο Σπάρτης. Στην αίθουσα διαλέξεων (ισόγειο) και τον εκθεσιακό χώρο (υπόγειο) αναπτύσσεται η πλούσια δραστηριότητα της Πνευματικής Εστίας Σπάρτης, που ιδρύθηκε το 1960 και συμβάλλει ανυπολόγιστα από τότε έως σήμερα στην πολιτιστική ζωή της πόλης. Το Μουσείο οργανώθηκε από μέλη της Πνευματικής Εστίας Σπάρτης και χάρη στην ιδιαίτερη προσφορά του Νίκου Γεωργιάδη, προέδρου της για 53 χρόνια³⁴. Το Μουσείο λειτουργεί (κάθε Κυριακή, 11.00–13.00) από εθελοντές, μέλη της Πνευματικής Εστίας Σπάρτης.

Το Μουσείο της Νεότερης Ιστορίας της Σπάρτης συμπληρώνει το «Μανουσάκειον. Μουσείο Αστικού και Λαϊκού Βίου»: στο πρώτο ξετυλίγεται η ιστορία της πόλης ενώ το δεύτερο αφηγείται την καθημερινή ζωή μιας αστικής οικογένειας του 20ού αιώνα, στα πρόσωπα της οικογένειας του Λεωνίδα Με-

λετίου Μανουσάκη, που δώρισε το σπίτι του στον Δήμο Σπάρτης μαζί με την οικοσκευή του. Το Μουσείο εγκαινιάστηκε τον Μάρτιο του 2014.

Ένα χρόνο νωρίτερα εγκαινιάστηκε το τρίτο Μουσείο του Δήμου Σπάρτης στην είσοδο του νέου Μυστρά, μοναδικό για το είδος του, το «Μουσείο Φωτογραφικών Μηχανών Τάκης Αϊβαλής». Ο συλλέκτης και φωτογράφος Τάκης Αϊβαλής συγκέντρωσε χίλιες περίπου φωτογραφικές μηχανές (κυρίως για ερασιτεχνική χρήση), από διάφορες χώρες (Αμερική, Ολλανδία, Γαλλία, Καναδά, Ιταλία), που αποτυπώνουν την εξέλιξη της φωτογραφικής μηχανής κατά τον 20ό αιώνα. Ο Τάκης Αϊβαλής, το 2001, συμπεριλήφθηκε στο βιβλίο των ρεκόρ Γκίνες για τη μεγαλύτερη ιδιωτική συλλογή φωτογραφικών μηχανών στον κόσμο, την οποία δώρισε στον Δήμο Σπάρτης. Δυστυχώς η λειτουργία των δύο τελευταίων μουσείων είναι προβληματική, αφού παραμένουν κλειστά και ανοίγουν μόνο περιστασιακά με διάφορες αφορμές.

Ιδιαίτερο είναι και το «Μουσείο Ελιάς και Ελληνικού Λαδιού», το οποίο ανήκει στο Δίκτυο των Θεματικών Μουσεί-

ων του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς, εγκαινιάστηκε το 2002 και έχει αναδειχθεί σε κέντρο πολιτισμού για τη Σπάρτη και την ευρύτερη περιοχή. Το Μουσείο αφηγείται τον πολιτισμό, την ιστορία και αποτυπώνει την τεχνολογία που αναπτύχθηκε σε σχέση με την καλλιέργεια, την παραγωγή και την εκμετάλλευση ελιάς και λαδιού στον ελλαδικό χώρο, από τους προϊστορικούς χρόνους έως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Μουσειακός χώρος θα μπορούσε, κατά κάποιο τρόπο, να χαρακτηριστεί και το «Αρχείο Νικηφόρου Βρεττάκου» που εγκαινιάστηκε το 2000 στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Σπάρτης, αφού έχει καταβληθεί προσπάθεια να «αναπλασθεί» ο ιδιωτικός χώρος του γραφείου του ποιητή. Το πλούσιο αρχειακό υλικό αφορά στη ζωή και στο έργο του.

Τα πρωτεία στα μουσεία της πόλης κατέχει το Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης³⁵, το πρώτο επαρχιακό Μουσείο που κτίστηκε, κατά τα έτη 1874–1876 (μετά το Μουσείο της Ακρόπολης και το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο) με σχέδια Γ. Κατσαρού. Σχεδόν αμέσως διαπιστώθηκε η στενότητα του χώρου³⁶ και εκφράστηκε η άποψη ότι απαιτεί-

ται περίβολος για τα ογκώδη ευρήματα — προφανώς ο σημερινός του κήπος, που έχει περιέλθει στον Δήμο, αποτελεί εξέλιξη αυτής της πρότασης. Ένα μουσείο με πολύτιμα και μοναδικά εκθέματα, το οποίο δεν επαρκεί αλλά, με όλες τις μουσειολογικές του αδυναμίες, διατηρεί μια γοητεία, εκείνη που προσθέτει ο χρόνος ακόμη και στην εκθεσιακή αντίληψη του περασμένου αιώνα υποκινώντας μια γόνιμη διαλεκτική του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον και στο επίπεδο της Μουσειολογίας³⁷.

Ωστόσο, ολόκληρη η πόλη θα έπρεπε να αντιμετωπίζεται ως αρχαιολογικός χώρος και σε συνεργασία με τις συναρμόδιες υπηρεσίες της πολιτείας να λαμβάνονται οι αποφάσεις για τις χρήσεις και τον αστικό εξοπλισμό, από τη μορφή των πινακίδων έως τη θέση των κάδων απορριμμάτων. Η αισθητική της πόλης θα έπρεπε να είναι, όπως έλεγε ο Φώτης Κόντογλου για την τέχνη, «αγών μέγιστος και έσχατος». Συνηθίζαμε να αισιοδοξούμε για το μέλλον της πόλης λέγοντας ότι οι φοίνικες της Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, φυτεμένοι στις αρχές της δεκαετίας του 1930, ζουν ακόμη και ότι το άρωμα της πορτοκαλιάς «χιόνι, λου-

22

21
Το Αρχαιολογικό Μουσείο
σε καρτ ποστάλ της
δεκαετίας του 1890.
Συλλογή Γ. Γάββαρη.

22
Το Αρχαιολογικό Μουσείο
Σπάρτης.

23
Σπάρτη. Η οδός
Λυκούργου τη δεκαετία
του 1950. Συλλογή
Γ. Γάββαρη.

23

λούδια του έρωτα» εξακολουθεί, μαζί με τα «νεραντζάνθια»³⁸, να σημαίνει κάθε χρόνο την άνοιξη. Μόνο που οι φοίνικες προσβλήθηκαν από το κόκκινο σκαθάρι και άρχισαν να πεθαίνουν, και οι πορτοκαλιές ξεγελασμένες από τον καιρό ανθίζουν στην καρδιά του φθινοπώρου.

Μοιάζει επίκαιρος ο πολυστιχος μονόλογος της Ελένης που ξεδιπλώνει στο εσωτερικό του ρημαγμένου σπιτιού της την πικρή της ιστορία, όπως αυτή διαγράφεται μέσα από τα μικρά πράγματα που ζωντανεύουν τις μνήμες και τα πάθη, τα προσωπικά και της φυλής, κατά την κρίσιμη εικοσαετία από το 1950 έως το 1970. Τα πράγματα ενανθρωπίζονται για να διηγηθούν την ταπείνωση, τη φθορά, ακόμη και τη φθορά της γλώσσας, και τη βαθιά γνώση της ματαιότητας.

[...] *μια σύντομη κάρτα — / ένα στερεότυπο τοπίο του Ταϋγέτου με δαντελωτές κορφές, πολύ / γαλάζιες, / ένα κομμάτι απ' τον Ευρώτα με άσπρα βότσαλα και ροδοδάφνες, / ή τα ερείπια του Μυστρά με τις αγριουσκιές*³⁹.

Σε μια εποχή οικονομικής ένδειας δεν χρειάζονται λόγια αλλά έργα. Θεσμοί, όπως το «Σπάρταθλον» και τα «Παλαι-

ολόγεια», με ανανεωμένες προτάσεις⁴⁰, ελκύουν σταδιακά ένα ευρύτερο ενδιαφέρον· έργα, επίσης, πολιτισμικά κυρίως αλλά και οικονομικά, τα έχουν αναλάβει νέοι άνθρωποι, συσπειρωμένοι ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους σε μικρές ομάδες, που αρχίζουν να διαμορφώνουν ένα παρόν στην πόλη με αισιόδοξες προοπτικές.

Η αισιοδοξία συναινεί με το φυσικό τοπίο που εξακολουθεί να είναι ακόμη αυτό που περιέγραφε ο Κώστας Πασαγιάννης (1872–1933), όπως το αντίκριζε κανείς από το τέρμα της οδού Λυκούργου: «Κι αποπάνω [από την κοιλάδα του Ευρώτα] κρεμαστές οι πανύψηλες χιονισμένες βουνοκορφές του εξαίσιου Ταϋγέτου. Τρυπούν το γαλάζιο του ουρανού ψηλά. Απλώνουν ορθόκορφες, πολύκορφες στον αιθέρα. Κυματίζουν κατά το βορρά πάνω, κατά τη δύση κάτω. Κάστρα θεόχτιστα της μεγαλόδοξης αρχαίας Σπάρτης και του πανένδοξου βυζαντινού Μυστρά. Αφάνταστης μεγαλοπρέπειας και επιβολής, όσο κανένα άλλο ελληνικό βουνό και κανένα άλλο ελληνικό τοπίο. Σωστά το είπε ο Αμπού⁴¹: “Πρέπει να είτανε πολύ όμορφος και ελκυστικός ο Πάρης, για να αρ-

νηθεί η Ελένη έναν τέτοιον Παράδεισο”. [...] Από το τέρμα της οδού Λυκούργου της νέας Σπάρτης, το θέαμα συναρπαστικό καθαυτό. Η βαθειά συγκίνηση που υποβάλλει μοιάζει σαν πρωτόγονη θρησκευτική μυστικοπάθεια»⁴².

Ακόμη κι αν δεν ισχύει η περιγραφή (που ευτυχώς ισχύει), ακόμη κι αν η πόλη είναι «κόλαση» κατά το χαρακτηρισμό του Μεγάλου Χαν στο βιβλίο του Ίταλο Καλβίνο *Οι άοράτες πόλεις*, υπάρχει ο αντίλογος του Μάρκο Πόλο: «Η κόλαση των ζωντανών δεν είναι κάτι που αφορά το μέλλον· αν υπάρχει κόλαση, είναι αυτή που υπάρχει ήδη εδώ, η κόλαση που κατοικούμε καθημερινά, που διαμορφώνουμε με τη συμβίωσή μας. Δύο τρόποι υπάρχουν για να μην υποφέρουμε. Ο πρώτος είναι για πολλούς εύκολος: να αποδεχθούν την κόλαση και να γίνουν τμήμα της μέχρι να καταλήξουν να μην τη βλέπουν πια. Ο δεύτερος είναι επικίνδυνος και απαιτεί συνεχή προσοχή και διάθεση για μάθηση: να προσπαθήσουμε και να μάθουμε να αναγνωρίζουμε ποιος και τι, μέσα στην κόλαση, δεν είναι κόλαση, και να του δώσουμε διάρκεια, να του δώσουμε χώρο»⁴³.

Σημειώσεις

- ¹ Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Μυστράς», *Με δίχτυ τον άνεμο*, εκδ. Κίχλη, Αθήνα 2015, σ. 22.
- ² *Τρεις Γάλλοι ρομαντικοί στην Ελλάδα. Λαμαρτίνος, Νερβάλ, Γκασιέ*, Πρόλογος: Π. Μουλλάς, μτφρ.: Β. Μέντζου, Ολκός, Αθήνα 1990, σ. 87.
- ³ Πρόκειται για την Καθηγουμένη Πελαγία (Γκουτζούλη), που ηγουμένεψε από το 1945 έως το 1985. Τη διαδέχτηκε η μοναχή Καλί.
- ⁴ Η μοναχή Καλί (Καλλινίκη Χρηστάκου) ηγουμένεψε από το 1985 έως το 1990· συνεργάστηκε με τον Κόντογλου και τον Τσαρούχη στη συντήρηση των τοιχογραφιών του Μυστρά. Και οι δυο ζωγράφοι, όπως και η Αρχαιολογική Υπηρεσία, αναγνώριζαν τη σπουδαία προσφορά της. Βλ. Ευσεβείας Γιατράκου Μοναχής, Αρχιφύλακος Μυστρά, *Βυζαντινά Αρχαιότητες Μυστρά. Μετά ωραίον βυζαντινών εικόνων της Καλλιτέχνης Καλίας Χρηστάκου Μοναχής*, έκδοσις δευτέρα, Ανωρύμου Εταιρείας Εκδόσεων «Νέα Ελληνική Ηώς», Αθήναι 1930.
- ⁵ Γεωργία Κακούρου Χρόνη, «Faust και Ελένη. Μια αντάμωση που οριοθετεί τον χρόνο» (https://www.academia.edu/12096071/Faust_και_Ελένη_Μια_αντάμωση_που_οριοθετεί_τον_χρόνο).
- ⁶ Γεωργία Κακούρου Χρόνη, «Η Σπάρτη της Ελένης, του Λεωνίδα και του Ταγέτου», *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες, 1834–2002*, επιμέλεια: Ξανθήπη Μίχα Μπανιά, Δήμος Σπαρτιατών, Αθήνα 2002, σ. 301–308.
- ⁷ Οι φρικαλεότητες του Φουρμόν είναι γνωστές, η μνεία τους κάθε φορά μοιάζει με θεία κατάδίκη: «Τα ισοπέδωσα, τα ξεθεμελίωσα όλα. Από τη μεγάλη αυτή πολιτεία δεν απομείνει λίθος επί λίθου. Εδώ κ' ένα μίνα συνεργεία από τριάντα και μερικές φορές

σαράντα ή εξήντα εργάτες γκρεμίζουν, καταστρέφουν, εξολοθρεύουν τη Σπάρτη [...] είμαι απασχολημένος εδώ και έξη βδομάδες με την ολοκληρωτική καταστροφή της Σπάρτης. Γκρεμίζοντας τα τείχη και τους ναούς της, μη αφήνοντας λίθον επί λίθου, θα κάνω αγνώριστο το τοπίο. [...] Οι Αμύκλες είναι πολύ κοντά για να τις παραμελήσω. Έστειλα εργάτες και γκρέμισαν τα λείψανα του περίφημου ναού του Απόλλωνα»: Κυριάκος Σιμόπουλος, «Αββάς Fourmont, ο βάνδαλος (1729)», *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. 1700–1800. Δημόσιος και Ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τόμ. Β', 6η έκδοση, Αθήνα 1991, σ. 138–150.

- ⁸ Γιάννης Ρίτσος, «Η Δίψα στο χαγιάτι τ' Άν-Γιάννη», το δεύτερο μέρος από την «Κυκλική δόξα» της συλλογής *Προσέχδια* (1954–1960), τόμ. Γ', 5η έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1974, σ. 71. Ο Άν-Γιάννης είναι πρόδωτο της Σπάρτης που έχει ενωθεί πια με την πόλη.
- ⁹ Το τοπίο που θαύμασε ο Φλωμπέρ, χωρίς να το περιγράψει τελικά σε τέσσερις σελίδες, όπως δήλωνε: «Ο Ευρώτας πλαισιώνεται από λεύκες και πικροδάφνες. Το τοπίο της Σπάρτης είναι μοναδικό και χρειάζονται τέσσερις σελίδες για να το περιγράψεις, το αφήνουμε για αργότερα». *Γράμματα του Φλωμπέρ απ' την Ελλάδα 1850–51*, εισαγωγή, μετάφραση και σημειώσεις: Νίκος Αλιφέρης, Άγρα, Αθήνα 1984, σ. 98.
- ¹⁰ Ν. Καζαντζάκης, *Αναφορά στον Γκρέκο*, εκδ. Ελ. Καζαντζάκη, 6η έκδοση, Αθήνα 1962, σ. 191–192.
- ¹¹ Σατωμπριάν, *Οδοιπορικό. Η Ελλάδα του 1806. Από το Παρίσι στην Ιερουσαλήμ*, μτφρ. Ανδρέας Καραντώνης, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1979, σ. 60–80.
- ¹² Φραγκίσκου–Καρόλου–Ούγγου–Λαυρεντίου Πουκεβίλ, *Ταξίδι στο Μοριά*, μτφρ.: Όλγα

Ρομπάκη και Ελένη Γαρίδη, πρόλογος–σημειώσεις–σχόλια: Τάσος Βουρνάς, εκδ. Αφροί Τολίδη, Αθήνα 1980, σ. 154 (και σ. 154–163, αναφορά στον Ευρώτα).

- ¹³ Φώτης Κόντογλου, «Η μελαγχολία των Παλαιολόγων», «Η πονεμένη ρωμιοσύνη», *Έργα Γ'*, 5η έκδοση, Αστήρ, Αθήνα 1980, σ. 80.
- ¹⁴ «Ο Μιστράς, κατά πάσα πιθανότητα, χτίστηκε από τα ερείπια της Σπάρτης, κι αυτό βέβαια συνέτεινε πολύ στην φθορά της πόλης»: Σατωμπριάν, *Οδοιπορικό. Η Ελλάδα του 1806. Από το Παρίσι στην Ιερουσαλήμ*, μτφρ.: Ανδρέας Καραντώνης, εκδ. Δωδώνη, Αθήνα 1979, σ. 78.
- ¹⁵ Ζίγκμουντ Φρόιντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφρ.: Γιώργος Σαγκριώτης, πρόλογος: Ματθαίος Γιωσαφάτ, εκδ. Μίνωας, Αθήνα 2015, σ. 23–27.
- ¹⁶ «Λακονικά», *Βιβλ. 3*, 11.1–18.5. Βλ. το κριτικό υπόμνημα και τις σημειώσεις του Νικ. Δ. Παπαγατζή: *Πανσάνιου Ελλάδος Περιήγησις, Βιβλίο 2 και 3. Κορινθιακά και Λακωνικά*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1976.
- ¹⁷ Τη Σπάρτη, κατά τις αρχές της 1ης χιλιετίας, αποτέλεσαν τέσσερις κόμμες: η Πιτάνη, οι Λίμνες, η Μεσόα, η Κυνόσουρα και αργότερα προστέθηκαν ως πέμπτη κόμη και οι Αμύκλες.
- ¹⁸ *Τα Μνημεία του Ευρώτα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Έφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Σπάρτη 2008, όπου και σχετική βασική βιβλιογραφία.
- ¹⁹ *Σπάρτη. Αρχαιολογικός τουριστικός οδηγός*, Επιχειρησιακό Σχέδιο Ολοκληρωμένης Αστικής Ανάπτυξης, Δήμος Σπάρτης, εκδ. Ιδιομορφή, 2006, σ. 43.
- ²⁰ Ιερό που έχει ταυτιστεί (από δύο ορειχάλκινα αναθήματα στην Ελένη και από ενεπίγραφη στήλη) με τη λατρεία του Μενέλαου και της Ελένης, θεοποιημένων πρόων. Το ιερό βρίσκεται σε γήλοφο κοντά στην ανατολική

24

Αποψη της πόλης
της Σπάρτης. Αρχείο
Φωτογραφικού Οίκου
Γεωργιάδη-Σπάρτη.

- όχη του Ευρώτα και προσφέρει την ωραιότερη θέα της κοίτης του ποταμού, της κοιλάδας της Σπάρτης, του Ταΰγετου αλλά και του Πάρωνα.
- 21 Θολωτός τάφος, περίπου 1500 π.Χ. (δρόμος μήκους 29,80 μ., πλάτους 3,18 έως 3,45 μ. και διάμετρος θαλάμου 10,20 μ.), με εξαιρετικής τέχνης ευρήματα τα οποία εκτίθενται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.
 - 22 Ορατά είναι, για παράδειγμα, τα ερείπια ρωμαϊκής έπαυλης, σε μη απαλλοτριωμένο οικόπεδο, δίπλα από την Κουμαντάρειο Πινακοθήκη-Παράρτημα της Εθνικής Πινακοθήκης, με δύο καταχωμένα ψηφοθετημένα δάπεδα, το ένα εξαιρετικής τέχνης με έθρονο θεό, μάλλον τον Διόνυσο.
 - 23 Αδαμάντιος Αδαμαντίου, «Ανασκαφαί εν Σπάρτη», *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας του έτους 1931*, Αθήνα 1932, σ. 91-96.
 - 24 Προστασία, προβολή και ανάδειξη μνημείων που έχουν αποκαλυφθεί στον πολυεδομικό ιστό της Σπάρτης και σύνδεσή τους με τα βυζαντινά μνημεία της Ακρόπολης, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Σπάρτη 2015.
 - 25 Τρίπτυχη είναι η μνημειακή παρουσία του Λεωνίδα στη Σπάρτη: α) το κενοτάφιο, β) το άγαλμα του Λεωνίδα, μπροστά στο στάδιο της πόλης, έργο του Βάσου Φαληρέα («Πάνος Σ. Κουμάνταρος τη Σπάρτη ανέθηκεν, 1968», σύμφωνα με την επιγραφή) και γ) το φερόμενο ως «άγαλμα του Λεωνίδα» στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Σπάρτης. Πρόκειται για κορμό οπλίτη (480-470 π.Χ.), που του χαρίστηκε το όνομα του βασιλιά Λεωνίδα τη στιγμή που ήρθε στο φως το 1925, πολύ κοντά στο ναό της Χαλκιοίκου Αθηνάς.
 - 26 Ντίνα Ντουβή, «Το σχέδιο Stauffert για την Σπάρτη. Επιπτώσεις στην ανάπτυξη και

- συγκρότηση του αστικού χώρου», *Νέες πόλεις πάνω σε παλιές. Το παράδειγμα της Σπάρτης*, *Πρακτικά Συνεδρίου, ΤΕΕ-Δήμος Σπάρτης-Ελληνικό Τμήμα ICOMOS, Σπάρτη 18-20 Φεβρουαρίου 1994*, σ. 127-135.
- 27 Εντμόντ Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος. Η σύγχρονη Ελλάδα. 1854*, μετάφραση Α. Σπύλιου, πρόλογος-επιμέλεια: Τάσος Βουρνάς, εκδ. Αφοί Τολιδη, Αθήνα χ.χ., σ. 47.
 - 28 Λουδοβίκος Ρος, *Αναμνήσεις και ανταποκρίσεις από την Ελλάδα (1832-1833)*, μετάφραση (από τα γερμανικά) Α. Σπύλιου, πρόλογος-επιμέλεια- σχολιασμός: Τάσος Βουρνάς, εκδ. Αφοί Τολιδη, Αθήνα 1976, σ. 90. Στη μεταφορά του κειμένου διατήρησα την ορθογραφία του μεταφραστή.
 - 29 Η Νέα Πινακοθήκη εγκαινιάστηκε το 1853 και καταστράφηκε με τους βομβαρδισμούς του 1944. Η επανέκθεση των τοπίων του Ρότμαν πραγματοποιήθηκε το 2003 σε ιδιαίτερα αισθουσα, με επεξηγηματικά κείμενα στα γερμανικά και τα αγγλικά και με χάρτη που απεικονίζει όλους τους σταθμούς του ταξιδιού του ζωγράφου στην Ελλάδα.
 - 30 Από τον «Πρόλογο» του Άγγελου Δελβορριά στο βιβλίο του Νίκου Β. Γεωργιάδη, *Περί Σπάρτης. Από την ανίδρυση της πόλεως έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Ιδιομορφία, Σπάρτη 2014, σ. 11.
 - 31 Γιώργος Κ. Γιαζόγλου, «Σπάρτη. Η οικιστική εξέλιξή της», στον συλλογικό τόμο: *Φόντας Λάδης (επιμ.)*, *Η Σπάρτη ανάμεσα σε τρεις αιώνες*, Δήμος Σπαρτιατών, Αθήνα 2002, σ. 56.
 - 32 Κατοικίες υπήρξαν η Κουμαντάρειος Πινακοθήκη Σπάρτης - Παράρτημα της Εθνικής Πινακοθήκης, το Μουσείο της Νεότερης Σπάρτης, το Μανουσάκειον - Μουσείο Αστικού και Λαϊκού Βίου, το Μουσείο Φωτογραφικών Μηχανών Τάκη Αϊβαλή,

- ενώ το Μουσείο της Ελιάς και του Ελληνικού Λαδιού στεγάζεται στην παλιά Ηλεκτρική Εταιρεία Σπάρτης (ΗΕΣ), χαρακτηριστικό βιομηχανικό κτίσμα του μεσοπολέμου που ανήκε στον Δήμο Σπάρτης. Το 2004, στον διαγωνισμό «Βραβεία Αρχιτεκτονικής», στο Μουσείο αυτό απονεμήθηκε το πρώτο βραβείο του Ελληνικού Ινστιτούτου Αρχιτεκτονικής (κατηγορία «Έργα του Δημοσίου»).
- 33 Ο Γιάννης Κουμάνταρος, εγγονός του Ιωάννη, που έχει αγκαλιάσει την Πινακοθήκη, ανέλαβε να καλύψει το κόστος των εργασιών που πραγματοποιούνται για τις ανάγκες της έκθεσης, η οποία θα εγκαινιαστεί εντός του 2017.
 - 34 Το βιβλίο του Νίκου Γεωργιάδη για την ιστορία της νεότερης πόλης (*Περί Σπάρτης. Από την ανίδρυση της πόλεως έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Ιδιομορφία, Σπάρτη 2014), μαζί με τα εκθέματα του Μουσείου, καθιστούν πληρέστερη την αφήγηση για τη νεότερη ιστορία της πόλης.
 - 35 Παρασκευή Ανδρεάκου, «Το Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης. Η περιπέτεια της ανεγέρσεώς του», Ανάπτυξη εκ των *Πρακτικών Β' Τοπικού Συνεδρίου Λακωνικών Σπουδών (2004)*, τόμ. Α', Αθήνα 2006, σ. 175-189.
 - 36 Διαβάζουμε σε επιστολή του Παναγιώτη Σταματάκη, πρωτοπόρου της ελληνικής αρχαιολογίας και ιδρυτή του Μουσείου, προς τον Γενικό Έφορο: «Τα τρία δωμάτια του Μουσείου επληρώθησαν, ώστε ουδούλες μένει χώρος κενός διά νέαν εισαγωγή αρχαίων», Ανδρεάκου, *ό.π.*, σ. 184. Τα «δωμάτια», μετά την πρώτη επέκταση (1905-1908), έγιναν πέντε και με την επέκταση του 1936 επτά.
 - 37 Το αίτημα για ένα σύγχρονο Αρχαιολογικό Μουσείο στη βόρεια είσοδο της πόλης, αμέσως μετά τη γέφυρα του Ευρώτα και δίπλα στον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης, έχει δημιουργήσει πολλές εντάσεις στην τοπική κοινωνία και, για πολλούς λόγους, οι προσδοκίες της ανεγέρσεώς του φράνεται, χρονικά τουλάχιστον, όλο και να απομακρύνονται. Βλ. Ασπασία Λουβή-Κίζη, «Η Περιφέρεια βάζει ταποπλάκα στο νέο μουσείο Σπάρτης γιατί δεν το θέλει...» (<http://www.apela.gr/>).
 - 38 Από το ποίημα του Νικηφόρου Βρεττάκου «Της Σπάρτης οι πορτοκαλιές», στη συλλογή *Ο χρόνος και το ποτάμι*, που περιλαμβάνεται στην έκδοση *Τα ποιήματα*, τόμ. Α', εκδ. Τρία φύλλα, Αθήνα 1981, σ. 265.
 - 39 Γιάννης Ρίτσος, *Η Ελένη*, εκδ. Κέδρος, 22η έκδοση, Αθήνα 1980, σ. 36.
 - 40 Η Ασπασία Λουβή-Κίζη σε ομιλία της στη Σπάρτη με θέμα «Ο εορτασμός των Παλαιολογείων σήμερα», στις 24 Μαΐου 2015, έθεσε προς συζήτηση σημαντικά θέματα για την εξέλιξη του θεσμού.
 - 41 Η αναφορά στο κεφάλαιο «Οι όχθες του Ευρώτα-Τι απομένει από τη Σπάρτη και τον Μυστρά-Όψη της Λακωνίας», βλ. Αμπού, *Η Ελλάδα του Όθωνος...*, *ό.π.*, σ. 45-48.
 - 42 Κώστας Πασαγιάννης, *Σπάρτη-Μυστράς*, Εκδοτική Εταιρεία «Τύπος», Αθήνα, σ. 10-11.
 - 43 Ιταλο Καλβίνο, *Οι αόρατες πόλεις*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004, σ. 198.